

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI
AL-XORAZMIY NOMIDAGI URGANCH DAVLAT
UNIVERSITETI FILOLOGIYA FAKULTETI**

**FILOLOGIYA VA TILLARNI O‘QITISH (O‘ZBEK TILI)
TA‘LIM YO‘NALISHI II-BOSQICH TALABASI
GULIMOV MAQSUDNING**

**O‘ZBEK MUMTOZ ADABIYOTI
FANIDAN**

**“ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR HAYOTI VA IJODI”
MAVZUSDAGI**

REFERATI

Bajardi:

GULIMOV MAQSUD

Qabul qildi:

S.ATAJANOV

Urganch-2015

Reja:

1. Bobur – shoir, adib va olim.
2. Bobur devoni tarkibi, janri va mavzular ko'lam.
3. "Boburnoma" qomusiy asar sifatida.
4. Masnaviylari. "Mubayyin" va "Volidiyya" (tarjima) asarlarida falsafiy va ilohiyot masalalari.
5. Ilmiy merosida aruz nazariyasi va mumtoz poetikaga doir mulohazalar.
6. "Xatti Boburiy", "Harb ishi" va b. asarlari.

Zahiriddin Muhammad Bobur 1483-yil 14-fevralda (hijriy 888-yil muharram oyining 2-kuni) Faig'ona viloyatini idora qilayotgan temuriy hukmdor Umarshayx Mirzo xonadonida dunyoga keldi. Ma'lumotlarga ko'ra, Zahiriddin Muhammad ismini yosh shahzoda uchun o'sha davrdagi Movarounnahrning atoqli ulamolaridan bo'lgan Xoja Nosiriddin Ubaydulloh Ahror Valiy tanlagan. Keyinchalik chig'atoylar arabcha «Zahiriddin» so'zini talaffiz etishga qiynalganliklari bois ota-onasi uni Bobur deb ataydigan bo'lib qolishgan. (Erskin U. Bobur Hindistonda. Toshkent, 1995, 8-9-betlar). Umarshayx Mirzo Sulton Sohibqiron Amir Temurga to'rtinchi avlod-evara sanaladi. Uning shajarasi: Umarshayx Mirzo—Abusaid Mirzo- Mironshoh Mirzo—Sohibqiron Amir Temur. Boburning onasi Qutlug' Nigorxonim o'zbeklashgan mo'g'ul turklariga mansub bo'lgan Toshkent hokimi Yunusxonning qizidir.

Umarshayx Mirzo temuriy hukmdorlar orasida toj-taxt kurashlari keskinlashgan bir davrda Faig'ona viloyatini idora qildi. Pokiza e'tiqodli, Hazrat Xoja Ubaydulloga irodati bor, ravon savodli bu temuriyzoda Boburning ma'lumotiga ko'ra: «Xamsatayn (Nizomiy va Dehlaviy «Xamsa»larini) va masnaviy kitoblarni va tarixlarni o'qub edi. Aksar «Shohnoma» o'qur edi. Tab'i nazmi bor edi, vale she'ig'a parvo qilmas edi» (10-bet). Tabiatida «hamisha mulkgirlik dag'dag'asi bor» bo'lgan Umarshayx Mirzo Samarqandga bir necha bor yurish qiladi. 1494-yilda fojiali vafot etadi.

Umarshayx Mirzoning akasi Sulton Ahmad Mirzo va Toshkent hokimi Mahmudxon (Umarshayxning qaynog'asi va Sulton Ahmadning kuyovi) o'zaro ittifoq tuzib Farg'ona viloyatiga yurish boshlaydi. «Boburnoma»da Sulton Mahmud va Sulton Ahmadning «Umarshayx Mirzoning badmaoshlig'idin mutazarrir» (qo'polligidan zarar) ko'rganliklari bunday harakatning sababi sifatida keltiriladi. Axxi qal'asi (Axxikat) Umarshayx Mirzo saltanatida Andijondan keyin ikkinchi mavqega ega bo'lgan qal'a bo'lib, podshoh ko'p vaqtini o'sha yerda o'tkazar edi. «Boburnoma»da Umarshayx Mirzoning fojiali vafoti haqida quyidagilar qayd etiladi: «... Bu asnoda g'arib voqea dast berdi, mazkur bo'lub edikim, Axxi qo'rg'oni baland jar ustida voqe' bo'lubtur, imoratlar jar yoqasida erdi. Ushbu tarixda dushanba kuni ramazon oyining to'rtida Umarshayx Mirzo kabutar va kabutarxona bila uchub, shunqor bo'ldi. o'ttiz to'qquz yoshar erdi» (9-bet). Taomilga ko'ra, Farg'ona viloyatining taxti to'ng'ich o'g'il Bobur Mirzoga topshirildi. Shunday qilib, Bobur Mirzo «Tengri taolo inoyati bilan va chahoryori bosafolarning himmati bilan seshanba kuni ramazon oyining beshida tarix sakkiz

yuz to'qson to'qquzda Farg'ona viloyatida o'n ikki yoshda podshoh bo'ldum», - deya e'tirof etadi. Unga avval otasining yaqin bekларidan Shayx Mazidbek, keyinchalik Boboquli Bobo Alibek bek atka sifatida tayinlanadi. Bobur Mirzo katta va notinch viloyatni boshqarish uchun Andijon atrofidagi shaharlarda bir necha marotaba yurishlar qilishga majbur bo'ladi.

1495-yilda Sulton Ahmad o'rnida bir muddat hukmronlik qilgan ukasi Sulton Mahmud vafotidan so'ng, uning o'g'illari Mas'ud, Boysung'ur Mirzo, Sulton Ali o'rtasida Samarqand taxti uchun o'zaro urushlar boshlanadi. 1497-yilda Bobur Mirzo mingga yaqin qo'shini bilan Samarqandni qo'lga kiritish uchun jangga o'tlanadi. Shahar y yetti oy qamal qilinadi. Samarqandning qo'lga kiritilishi yosh hukmdorni nihoyatda sevintiradi. Yetti oy qamal ichida qolgan shahar nihoyatda xarob holda edi. Bobur Mirzo qo'shinlari Samarqanddan hech qanday o'lja qo'lga kiritmaydi. Avvalo, hukmdorning o'zi xalqni talashga mone'lik qiladi. Oqibatda oziq-ovqat tanqisligi seziladi, shuningdek, askarlar uylarini sog'ina boshlaydilar. Bitta-bitta bo'lib qochishga tushadilar.

Yosh temuriyzoda Samarqandni qo'lga kiritish uchun qo'shin tortganida, Andijonni Ali Do'st tog'oyiga, Axsini esa Uzun Hasanga ishonib topshiigandi. Uzun Hasan Bobur Mirzoga qarshi uyushtirilgan fitnaga boshchilik qilmoqda edi. Bu orada u Ahmad Tanbal bilan til biriktirib, Axsi va Andijonni Jahongir Mirzoga olib berish payida bo'ladi.

Samarqandda yuz kun hukmdorlik qilgan Bobur Mirzo 1498-yilning fevralida Andijonga safar qilishga majbur bo'ladi. Bir hafta yo'l yurib Bobur qo'shinlari Xo'jandga kirib keladi. Bu orada bir kishi yosh hukmdor Samarqandni tashlab chiqqan kuni Ali Do'st tog'oyi Andijonni isyonchilarga topshirgani haqidagi xabarni yetkazadi. Bobur Mirzo tog'asi, Toshkent hokimi Mahmudxon bilan birgalikda Andijonni egallash uchun olib borilgan janglar natija bermaydi. Ikki yillik sarson-saigardonlikdan so'ng, hijriy 904-yil zulqa'da (1499-yil iyun) oyida 16-yoshli Bobur Mirzo otameros poytaxti Andijonni qayta egallaydi. Ahmad Tanbal Jahongir Mirzo bilan hamkorlikda Qashg'arga yaqin tog'lar orasidagi Yorkent tomon ketadi. Uzun Hasan esa mag'lubiyatini tan olib, mol-mulki, oilasi va hamrohlari bilan birgalikda Qorategin orqali Hisorga yo'l oladi.

1500-yil fevral oyi oxirida tuzilgan sulhga ko'ra, Axsi, Koson va ular atrofidagi mulk Jahongir Mirzo ixtiyoriga o'tadi. Sirdaryo Bobur va Jahongir Mirzo saltanati o'rtasida chegara sifatida belgilanadi. Andijon va boshqa qasabalar Bobur Mirzo tasarrufida qoladi. Shuningdek, shahzodalar mamlakat ishlarini yo'lga qo'ygach, biigalikda Samarqandga yurish qilishi, Samarqand qo'lga kiritilsa, uning taxti Bobur Mirzoga, Andijon esa Jahongir Mirzoga berilishiga ham kelishiladi.

Bobur Mirzo bo'lib o'tgan voqeadan qanchalik ranjimasin, Samarqand tomon yurishni yana davom ettiraveradi. Sulton Ali Mirzo Samarqandni onasi Zuhrabegimning so'zi bilan Shayboniyxon ixtiyoriga jangsiz topshiradi. Shayboniyxon shaharni qo'lga kiritgach, Sulton Ali Mirzoni qatl ettiradi. Zuhrabegimni navkarlaridan biriga in'om qiladi. 1500-yilda temuriylarning ko'hna poytaxti Muhammad Shayboniyxon tasarrufiga o'tadi.

19 yoshli temuriyzoda Bobur Mirzo yetti ming askariy quvvatga ega bo'lgan tajribali hukmdor Shayboniixonidan juda oz miqdordagi qo'shin bilan - ikki yuz qirq kishilik navkari bilan Samarqandni tortib oladi. Xalq Bobur Mirzoni qo'llab-quvvatlashda davom etadi. Samarqand fahtidan nihoyatda shodlangan yosh hukmdor oilasini bu azim shaharga olib keladi. U amakisi Sulton Ahmad Mirzoning qizi Oyisha Sultonbegimni o'z nikohiga olgan edi. Ko'p o'tmay Samarqandda to'ng'ich farzandi Faxruniso dunyoga keladi. Biroq bu shodlik uzoq davom etmaydi. Faxruniso chillasidan chiqmay vafot etadi.

Bobur Mirzo o'zini buyuk poytaxt taxtida ko'rib qanchalik quvonsa, har zamon tahdid solish xavfi kuchli bo'lgan Shayboniixonning ulkan qo'shinidan ham shunchalik tashvishlanardi. Shayboniixon sulh taklif qiladi. Hech qanday umidi qolmagan Bobur Mirzo sulhga rozilik beradi. Yosh shahzoda azim shahar Samarqandning Shayxzoda darvozasidan ichkilari bilan chiqib ketadi. Biroq Bobur Mirzoning opasi Xonzodabegim vujudga kelgan tang vaziyat taqozosiga ko'ra Shayboniixoniga turmushga chiqishga majbur bo'ladi.

1501-1502-yillar Bobur Mirzo hayotida sarson-sargardonchilik davri bo'ldi. 1504-yilning oktabrida Farg'ona viloyatini tashlab, sarson-saigardonlikni boshidan kechirgan Bobur Mirzo Kobul va G'aznani jangsiz qo'lga kiritib, ulkan davlat taxtini egallaydi.

1505-yilning iyun oyida Bobur Mirzoning onasi Qutlug' Nigorxonim vafot etadi. U Kobulga yo'l oladi. 1507-yilda Bobur Mirzo temuriylar sulolasining ikkinchi poytaxti Hirot qo'ldan ketgandan so'ng o'g'li Humoyun tug'ilgan shu yilda o'zini podshoh deb e'lon qiladi. Bu bilan Bobur Mirzo temuriylar sulolasi inqirozga uchragan bo'lsa, u yangi sulola boburiylarga asos solganini ma'lum qilgan bo'ldi. Shoh Ismoil Shayboniixoniga hujum uyushtirib turgan bir paytda Bobur Mirzo ham azaliy dushmaniga qarshi kiirashdi. 1512-yilda u Amudaryodan kechib, Hisorga tomon yo'l oladi. Hisor, Ko'lob, Qunduz va Badaxshonni qo'lga kiritgan Bobur Mirzo Movarounnahrda o'z hokimiyatini qayta barpo etishga intilardi. 1512- yilda Samarqand uchinchi marta Bobur Mirzo ixtiyoriga o'tadi. Shayboniixon avlodlaridan Ubaydulloxon boshchiligidagi bir guruh esa Buxoroga o'tlanadi. Shiddatli janglardan so'ng Bobur Mirzo Buxorodan Samarqandga chekinishga majbur bo'ladi. Shahar qamal qilinadi. Qarshilik ko'rsatishning foydasiz ekanligini anglagan Bobur Mirzo poytaxtni tashlab, Hisor tomon yo'l oladi. Bobur Mirzo yana Kobulga qaytadi.

Boburshoh 1519-1525- yillarda Hindistonni egallash uchun hal qiluvchi keng miqyosli beshta jangni amalga oshiradi. 1526-yil 25-aprelda Dehlida Boburshoh nomiga xutba o'qiladi. Shu bilan u yangi sulola boburiylar sulolasining ulkan mamlakatiga asos soladi. Hind va afg'on mulkdorlari o'zaro ittifoq tuzib, Chitora hokimi Rano Sango boshchiligida Boburshohga qarshi bosh ko'taradi. Bo'lib o'tgan shiddatli janglar 1527-yilning 16-martida Boburshohning g'alabasi bilan yakunlanadi. Umrini jang-ujadallarda o'tkazgan Boburshoh 1530-yilning 26-dekabrida Agrada vafot etadi. Keyinchalik uning xoki vasiyatiga ko'ra Kobulga ko'chiriladi.

Bobur Mirzo qirq y yetti yil umr ko'rgan olijanob inson va ulug' shoh avlodlarga o'zining bebaho adabiy, ilmiy merosini qoldirdi. U yigirma yoshida

(1503-yilda) «Xatti Boburiy»ni kashf qildi. Sharq mumtoz adabiyotining turli janrlarida ajoyib she'rlar yozib, devon tartib berdi. «Boburnoma»day ulkan hajmli tarixiy-badiiy asarini yaratib, turkiy nasr imkoniyatlarining beqiyos ekanligini amalda isbotladi. Adabiyotshunoslik borasida turkiy aruzning xususiyatlariga oid «Muxtasar» asarini yozdi. Din asoslariga bag'ishlangan she'riy risolasi «Mubayyin»ni yaratdi. Shuningdek, naqshbandiy tariqatining peshvosi Xoja Ahrori Valiyning «Volidiya» asarini she'riy usulda turkiy tilga tarjima qildi. Bulardan tashqari, Bobur Mirzoning musiqa va harbiy bilimlarga oid risolalar yozgani ham manbalarda bayon etiladi, biroq bu asarlarning taqdiri hamon noma'lumligicha qolmoqda.

Bobur Mirzo she'riyati uning ko'nglida nihon saqlangan tuyg'ularining salohiyatli shoir qalamida sayqallashtirilgan badiiy in'ikosidir. Bu she'riyat Sharq mumtoz adabiyotining Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviy, Mavlono Lutfiy, Alisher Navoiy singari yetuk shoirlari nazmiy an'alarining o'ziga xos davomi hamda boburona uslubdagi takomili bo'lishi bilan nihoyatda qimmatlidir. Uning nazmi XVI asrning yirik muarrixlari Mirzo Haydarning «Tarixi Rashidiy» asari hamda adabiyotshunos Hasanxo'ja Nisoriyning «Muzakkirul ahbob» tazkirasida nihoyatda yuksak bahoga munosib ko'riladi. Zamondoshlari turkiy she'riyatda Alisher Navoiydan so'ng biror shoir Bobur Mirzochalik go'zal badiiy durdonalar ijod etolmaganligini e'tirof etishadi. Faxriya bayti:

Iroq-u forsga gar yetsa sening bu she'ring, ey Bobur,

Oni hifz etkusi Hofiz, musallam tutqusi Salmon.

Bobur Mirzoning merosi devoni, «Mubayyin», «Volidiya» singari masnaviylaridan iboratdir. Shoirning she'riy merosi jamlanib, ikki devon holida tartib berilgan. Ularning biri 1519-yilda Kobulda tuzilib, o'sha vaqtning o'zida Samarqandga yuborilgan Kobul devoni, ikkinchisi esa 1528-1529-yillarda tartib berilgan Hindiston devonidir. Bu ikki devon keyinchalik bir devon holiga keltirilgan bo'lishi mumkin. «Boburnoma»ga ilova yozgan noma'lum kotibning quyidagi qaydlari shunday xulosaga kelishga imkon hosil qiladi: «... nazm va nasr va turkiy va forsiyni bebadal aytur erdi. Alalxusus turkiy devoni bordur...»

Bobur Mirzo g'azaliyoti rang-barang mavzularda ijod etilganligi, unda muallifning samimiy hislari va taassurotlari ravon uslubda (boburona uslub) badiiy ifodalanganligi bilan qimmatlidir. Shoirning ruboiylari g'azallarida kuzatilgani kabi sodda va ravon uslubda ijod etilgan. Ijodkor g'azallarining aksariyati oshiqona mavzuda bitilgan va ularda o'rni bilan shoiming hasbi holiga murojaat etilgan bo'lsa, ruboiylarida shoirning ko'rgan-kechirganlari, tarjimai holi, vatan sog'inchi va hijron izzatoblari mavzui yetakchilik qiladi. Shuningdek, shoir orifona, oshiqona, axloqiy-ta'limiy mohiyat kasb etuvchi ruboiylarning ham muallifidir.

Bobur Mirzo she'riyatida Allohga solih banda bo'lish umidi balqib turgan, uning rizoligiga erishishdek ulug' saodatga musharraf bo'lish orzusi ufurgan hamda ulug' Tangrining buyukligini vasf etuvchi ruboiylar mavjud. Jumladan, quyidagi ruboiy Bobur Mirzoning hayot sinovlaridan o'tgan bukilmas irodasi Allohning rizoligiga erishish yo'lida ham benazir ekanligini dalillaydi:

Yo qahr-u g'azab birla meni tufroq qil,

Yo bahri inoyatingda mustag`raq qil.

Yo rab, sengadur yuzum qaro, xoh oq qil,

Har nav'e sening rizong erur, andoq qil.

Shoir Allohga murojaat qilib, Yaratgan istagiga ko`ra, uning qahr-u g`azabiga uchrab tuproq, ya'ni xor-u zor bo`lishga ham yoki Uning lutf-u karamidan bahra olib, inoyat dengizida cho`mishga ham tayyor ekanligini e'tirof etadi. She'r qahramoni bir banda sifatida Tangri oldida gunohkor ekanligini «sengadur yuzum qaro» jumlasida badiiylashtiradi. So`nggi misrada esa Allohning rizoligiga erishish istagida har narsaga tayyor turganligi o`z aksini topgan.

Bobur Mirzo Farg`ona viloyatida dong taratgan naqshbandiya tariqatining ko`zga ko`ringan vakillaridan biri Xoja Abdullo Mavlono qoziy hamda Movarounnahr-u Xurosonda buyuk ma'naviy arbob sifatida tanilgan Xoja Ahror Valiyga ixlos qo`ygan. «Boburnoma»da bu ikki ulug` zotdan birining sharofatli duolari, birining esa ruhiy madadi bois yosh shahzoda tang ahvoldan omon qolganligiga dalolat beruvchi lavhalar keltirilgan. Shoir ruboiylarida ilohiy va majoziy ishqni bir o`zanga solingan holda ravon uslubda vasf etilishining sababi ham uning qalbi botiniy ma'rifat nurlari bilan yoritilganidir. Mana bu ruboiyga e'tibor qiling:

Ey yor sening vaslingga yetmak mushkil,

Farxunda hadisingni eshitmak mushkil.

Ishqingni dag`i bartaraf etmak mushkil,

Boshni olibon har sari ketmak mushkil.

Bobur an'anaviy tuyuq janrida ijod qilish bilan cheklanib qolmay, uning to`rt misrasi ham tajnisli qofiyadan tarkib topgan, tajnis radif o`rnida qo`llangan, tajnisdan oldin hojib mavjud bo`lgan, shuningdek, qifa shaklidagi tuyuqlarni yaratdi.

Vasldin so`z derga yo`q, yoro manga,

Hajr aro rahm aylagil, yoro manga.

o`qung yetti ko`p yomon yoro manga,

Mahrami lutfung bila yoro manga.

Bobur Mirzoning ushbu she'ri oshiqona mavzuda. Uning har to`rtala misrasining ham o`zaro tajnisli qofiyalangan. Tuyuqda oshiqning ruhiy holati o`z ifodasini topgan bo`lib, shaklan bir xil bo`lgan to`rt so`z uning she'rxon ko`z o`ngida yanada aniq gavdalanishiga bois bo`lgan. Qofiyalanuvchi «yoro» so`zi ilk misrada «majol, quvvat», ikkinchi misrada «ey yor», uchinchi misrada «yara, jarohat» so`nggi satrda esa «yara, yordam bep» ma'nosida qo`llangan. She'r qahramoni vasldan so`z aytishga majoli yo`qligini «yoro» so`ziga urg`u berish bilan badiiy ifoda etadi. Keyingi misrada hajrning iztirobli qiynoqlariga dosh berolmasligiga amin bo`lgan oshiq yoridan rahm aylashni o`tinadi. Uchinchi misrada esa oshiqning ma'shuqa o`qidan yomon yaralanganligi o`z ifodasini topgan. Yorning o`qi-uning nigohlari, oshiqning yaralangan uzvi esa — shubhasizki, uning qalbidir. Qalbdagi jarohatni bartaraf etish uchun yorning oshiqqa yaqinlik va lutf ko`rsatishi yordam bo`la oladi. Ko`rinadiki, shoir oshiqning hajr iztiroblaridan ozurda bo`lgan ko`ngil kechinmalarini tuyuqning janriy xususiyatlaridan mahorat bilan foydalanib badiiy ifoda etgan.

«Boburnoma»-qomusiy asar. «Boburnoma»—Zahiriddin Muhammad Boburning goh ixtiyoriy, goh majburiy tarzda janggohlarda kechgan sarguzashtlarining aql va ko`ngil mezonlarida o`lchangan esdaliklaridir. Bu tarixiy-badiiy asar 1494— 1530-yillardagi, Bobur Mirzoning Farg`ona viloyatining hokimi bo`lganidan boshlab Kobulda o`zini podshoh deb e`lon qilgani va nihoyat, Hindistonda boburiylar sulolasiga asos solishi bilan bog`liq voqealarni o`z ichiga qamrab oladi. Asar dastlab «Vaqoye» nomi bilan atalganligini muallifning o`zi ruboiylaridan birida eslatib o`tadi:

Bu olam aro ajab alamlar ko`rdum,

Olam elidin turfa sitamlar ko`rdum.

Har kim bu «Vaqoye»ni o`qur, bilg`aykim,

Ne ranj-u ne mehnat-u ne g`amlar ko`rdum. Bobur Mirzo esdaliklari keyinchalik «Voqeoti Boburiy», «Tuzuki Boburiy», «Tavorixi Boburiy», «Boburiya» tarzda atalib, nihoyat, «Boburnoma» nomi bilan shuhrat qozondi. Jahondagi eng nodir memuar namunasi sifatida e`tirof etilgan bu noyob durdonaning yozilishi tarixi haqida turli xil fikrlar bildirilgan. Ko`pchilik tadqiqotchilar Bobur Mixzo dastlabki yillardan boshlab o`z sarguzashtlari va turli xil tarixiy voqealarni xotira daftarlarida aks ettirib boigan va keyinchalik hayotining Hindiston davrida «Boburnoma»ni yozgan, degan fikrni ilgari suradilar. Taniqli adabiyotshunos, akademik B. Valiyxo`jayev «Boburnoma»ning yozilish sanasi 925-hijriy — 1518-1519-yildan boshlanib, keyingi yillarda sodir bo`lgan voqealar tarixiylik tamoyiliga ko`ra ketma-ket yozib borilganligini keltirilgan asosli dalillaiga tayanib e`tirof etadi. Shuningdek, olim «Boburnoma»da hijriy 910, 915-924, 927-931-yillardagi, ya'ni 16 yillik voqealar bayonining uchramasligini mavjud qo`lyozmalardagi kamchiliklar sifatida emas, balki muallifning o`ziga xos uslubi sifatida baholaydi. Shu bois tadqiqotchi «Boburnoma»dagi 16 yilga tegishli bo`lgan voqealar bayonining uchramasligini asaming yaxlitligiga katta ta'sir ko`rsatmaydi, deya ta'kidlaydi.

«Boburnoma» o`ziga xos tuzilishga ega bo`lgan nasr namunasidir. Unda ma'lum bir sanaga oid muhim bir voqea hikoya qilinadi, so`ng voqea sodirbo`lganjoy (viloyat, shahar)ga tavsif beriladi. Uning geografik o`rni, o`simlik va hayvonot dunyosi, xalqining urf-odatlar, yirik inshootlari o`quvchiga tanishtiriladi. Bo`lib o`tgan voqeaning asosiy ishtirokchilari xususida asarda mufassal ma'lumot keltiriladi. Chunonchi, muallif ularning tug`ilgan yili, nasl-nasabi, shakl-u shamoyili, xulq-atvori, urushlari, viloyati, avlodi, xotinlari, umarosi haqida bilganlarini bayon qiladi. Shu tariqa o`quvchi asarning bosh qahramonlari boshidan kechirgan jang-u jadallarni ko`z o`ngidan o`tkara boshlaydi. Asarning sodda va ravon lislubda yozilganligi kitobxonni voqealar girdobiga chorlaydi. U XV — XVI asrdagi Muvarounnahr-u Xuroson, Afg`oniston-u Hindistondagi ko`plab tarixiy shaxslar, bu mamlakatlardagi turli viloyatlarning tabiati, shaharlari va ulardagi memoriy yodgorliklar, asar muallifining jang-u jadallardagi ruhiy holati bilan bir qatorda, uning bunyodkorlik faoliyati, ilm-u ijodi bilan yaqindan tanishadi. Shunday qilib, «Boburnoma»da, eng avvalo, ancha muallifning hayotiga doir mufassal tarzdagi qaydlar hamda Husayn Boyqaro, Umarshayx Mirzo, Sulton Ahmad Mirzo, Sulton Mahmudxon, Shayboniyxon, Xusravshoh, Badiuzzamon

Mirzo, Muzaffar Mirzo , Mo`min Mirzo singari katta-kichik toj-u taxt egalari, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Muhammad Solih, Kamoliddin Binoiy, Behzod, Mirak naqqosh, Husayn Udiy singari adabiyot va san'at aiboblari haqida atroflicha hikoya qilinadi.

«Boburnoma» madaniy hayotga doir keltirilgan dalillarning mohiyati va ilmiy qimmatini nuqtai nazaridan g`oyat muhim bo`lib, bevosita shu vazifani zimmasiga olgan tazkiralari bilan bema'lol raqobat qila olishga qodir asarlardandir. Mazkur asar, eng avvalo, o`z muallifining qamrovli faoliyati va ijodiyoti haqida mukammal tasavvur hosil qila olishi bilan qadrlidir. Asarda tarixiy shaxs, sarkarda, davlat va jamoat arbobi Bobur Mirzo bilan bir safda yetuk olim, donishmand adabiyotshunos, zukko tanqidchi va zabardast shoir qiyofasidagi Bobur Mirzo ham harakat qiladi, qadam tashlaydi. Bobur Mirzoda tajassumini topgan badiiyatga ixlos va ishtiyoq, baland iqtidor va she'riy salohiyat asarning umumiy ruhiga o`z ta'sirini o`tkazib, muhrini bosgan. Uning mutolaasi bilan mashg`ul bo`lgan kitobxon sahifalardagi har bir lavha tasvirida buni yorqin his etadi.

Fikrimizcha, asar ta'sir kuchini baland ko`targan, uning serzavq va o`qishlilikini ta'min etgan omillardan biri ham ana shu fikriy teranlik, yuksak hissiyot va shoirona zavqdir. Bobur Mirzo qonida jo`shib turgan she'riyatga bo`lgan baland mehr uni, hatto mag`lubiyat va ruhiy tushkunlik chulg`agan damlarda ham tark etmaydi. Aksincha, unga madad va dalda beradi, soig`in kayfiyatini ko`taradi, umid va ishonch sari boshlaydi. Zabardast adibdagi mana shu ikki qarama-qarshi qutb talvasasi «Boburnoma»da o`chmas iz qoldirgan.

Asarning 1501 -1502-yillar voqealari bayoni qismidan o`sha tushkunlik, ruhiy qiynalish azob-iztiroblari aks etgan mana bu mo`jaz parchani Ruboiy budur:

Yod etmas emish kishini mehnatda kishi,
Shod etmas emish ko`ngulni g`urbatda kishi.
Ko`nglum bu g`ariblikda shod oimadi hech,
G`urbatda sevunmas emish, albatta, kishi» (156)

Bobur Mirzo «Boburnoma»da o`nlab qalam sohiblari xususida qimmatli nurlumotlarga joy berdi. Bu birinchidan, XV asrning ikkinchi yarmidagi Xuroson-u Movarounnahrning gavjum adabiy muhiti haqida boy taassurot bersa, ikkinchidan, Bobur Mirzoning aruz nazariyasiga oid chuqur ilmiy, rang-barang ma'lumotlarga boy «Muxtasar» asarining tug`ilishiga doya bo`ldi. Buni «Muxtasar» -«Risoi ai aruz»da keltirilgan badiiy parchalar juda ko`pchilik qismining shu davr adabiy muhitiga taalluqli ekanligi, unda Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Badriddin Hiloliy, Muhammad Solih, Amir Shayxim Suhayliy. Mavlono Osafiy, Kamoliddin Binoiy, Bihishtiy, Hisomiy, Sayfiy Buxoriy kabi shoirlar she'rlarining misol sifatida tez-tez keltirilishi ham quvvatlaydi. Ikkinchidan, «Boburnoma»da Hirot adabiy maktabida tarbiya topgan tab' ahlining nomi ko`zga tashlanadi. «Boburnoma»da keltirilgan: «Sulton Husayn Mirzoning zamoni ajab zamone edi, ahli fazl va benazir eldin Xuroson, bataxis Hiri shahri mamlu edi. Har kishiningkim bir ishga mashg`ullug`i bor edi, himmati va g`arazi ul edikim, ul ishni kamolga tegurg`ay» (239-240-betlar). «Boburnoma»da shoirlar bilan bir qatorda taniqli xattotlar, musiqa olamining donishmandlari, zamona zukkolari tomonidan e'tirof etilgan mudarrislar, naqqosh-u musavvirlar, tarix sohasining

bilimdonlari va hokazolar haqida ham ixcham, aniq va odilona fikrlar o`rtaga tashlanadi.

«Boburnoma»da Mavlono Shayx Husayn, Mullozodai Mullo Usmon, Mir Jaloliddin kabi olimlar nomi zikr etilgan. Bobur ular haqida kichkina bir jumlada katta haqiqatni ifodalashga erishgan: «Yana Mavlono Shayx Husayn edi... Hikamiyot va aqliyot va kalom ilmini xo`b bilur» (240-bet). «Yana biri Murtoz edi, Hakamiyot va ma`qulotni yaxshi bilur edi, aning uchun bu laqab bila mulaqqab bo`lubturkim, bisyor ro`za tutar erkandur». «Yana bir Mir Jaloliddin muhaddis edi. Hadis ilmini Xurosonda oncha bilur kishi yo`q edi, xeyli muammardui» (240-bet). Muhimi shundaki, Bobur Mirzo har bir tarixiy shaxsning o`ziga xos xislatiga, ajralib turuvchi fazilatiga alohida e`tibor bilan qaragan.

«Boburnoma»da adabiyot ahliga doir mulohazalarni, eng avvalo, ikki qismga ajratish mumkin. Birinchisini turli ijtimoiy tabaqalardan chiqqan va shu sohaning fidoyilari sifatida tanilgan ijodkorlar borasidagi gaplar tashkil etadi. Ikkinchi guruhga arkoni davlat vakillaridan tab'i nazmi bo`lganlari kiradi. Bobur Mirzoning ijodkorlar haqidagi ma'lumotlari tarixiylik nuqtai nazaridan haqqoniy va ishonchlidir. Boburning dunyoqarashida mayjud turmushga, hayotga va uning go`zalligiga, inson va uning fazilatlariga qiziqish, ularni qo`llash asosiy o`rinni egallar edi. Uning she'riyati ham, «Boburnoma»si ham va shularda ifoda etilgan adabiy-tanqidiy qarashlari ham shunday dunyoqarashga asoslanadi. Shuning uchun Bobur Mirzoning adabiy-tanqidiy qarashlari bugungi adabiyotshunoslik talablariga to`la mos keladi va XV - XVI asrlar adabiyotini o`rganishda ishonchli manba bo`la oladi.

Bobur Mirzoning Sulton Husayn Boyqaro saltanati davridagi shuaro xususidagi ma'lumotlari Alisher Navoiyning tabarruk nomi bilan ibtido topadi. «Boburnoma» muallifi Alisher Navoiy haqida nisbatan mufassalroq to`xtalgan va aytish mumkinki, ulug` o`zbek shoirining hayot yo`li, ijodiyoti bobidagi asosiy nuqtalarni qamrab olishga erishgan. Jumladan, Alisher Navoiyning Sulton Husayn Boyqaroga tegishliligi, Xuroson davlati tizimida tutgan mavqei, tabiati, san'at ahliga g`amxo`rligi, oilaviy hayoti va vafoti singari masalalar uning yozuvlarida aksini topadi. Jumladan, Bobur Mirzo yozadi: «Yana Alisheibek edi, begi emas edi, balki musohibi edi, kichikligida hammaktab ekandurlar... Samarqandga bordi... Alisherbekning mijozi nozuk bila mashhurdir. El nazokatini davlatining g`ururidin tasavvur qilur edilar. Andoq emas ekandur, bu sifat anga jibilliy ekandur. Samarqandta ekanda ham ushmundoq nozuk mijoz ekandur... Ahli fazl va ahli hunaiga Alisherbekcha murabbiy va muqavviy ma'lum emaskim, hargiz paydo bo`lmish bo`lg`ay... o`g`ul va qiz va ahli ayol yo`q, olamni tavri fard va jariyda o`tkardi... Mirzo (Sulton Husayn Boyqaro) bilan ko`rishib qo`qpuncha bir holat bo`ldi, qo`polmadi, ko`tarib eltdilar. Bir bayti hasbi hol voqi' bo`lubtur. Bu dard Uaki oiarmen, maraz chu zohir emas, Tabiblar bu balog`a ne chora qilg`aylar» (233-b.).

Bobur Alisher Navoiy tabiatidagi nozik mijozlikni qayd etadi. Alisher Navoiyning Samarqanddagi yillariga ishora qiladi. Alisher Navoiy Samarqandda oddiygina tolibi ilm bo`lgan chog`larida, hatto o`z tirikchiligini zo`rg'a tebratgan bo`lsa-da, tabiatida o`sha noziklik mavjud edi. Bobur Mirzo Alisher Navoiy ijodi

haqida batafsil ma'lumotlar keltirar ekan, faqat ro'yxatni berish bilan kifoyalanmay, ularga o'z munosabati, nuqtai nazarini ham bildirishga harakat qiladi: «Alisherbek naziri yo'q kishi edi, turkiy til bila to she'r aytubturlar, hech kim oncha ko'p va xo'b aytqon emas... yana ba'zi musannafoti borkim, bu mazkur bo'lg'onlarga boqa pastroq va sustroq voqi' bo'lubtur. Ul jumladin insholarini Mavlono Abdurahmon Jomiyga taqlid qilibtur» (233-b.).

Bobur uning «Mezon ul-avzon»i haqida yozadi: «Yana «Mezon ul-avzon» otliq aruz bitibtur, bisyor madhuldur. Yigirma to'rt ruboiy vaznida to'rt vaznida g'alat qilibtur. Ba'zi bahurning avzonida yangilibtur, aruzga mutavajjih bo'lg'on kishiga ma'lum bo'lg'usidur» (233-b.). Bobur Mirzo «Boburnoma»da «Mezon ul-avzon»dagi nuqsonlarni qayd qilgan. «Boburnoma»da tab'i nazmi bo'lgan bir qator temuriy shoh va shahzodalar, vazir-u vuzarolarning nomlari ham zikr etilgan. Umarshayx Mirzo, Hasan Ya'qubbek, Kichik Mirzolar haqida Bobur Mirzo mulohaza yuritir ekan, ularning fe'l-u atvoridagi o'ziga xos jihatlarini ko'rsatishga intiladi. Masalan, Hasan Ya'qubbekning «kichik ko'ngulluk, yaxshi tab'liq, chust va chaspon»ligini e'tirof etar ekan (70-71-b.), Umarshayx Mirzoning «tab'i nazmi bor»ligi, «vale she'rga parvo qilmas»ligini ko'rsatadi (64-b.)- Bobur Mirzoning shahzodalardan Muhammad Husayn Mirzo va Shohg'arib Mirzolar haqidagi fikrlari ham alohida e'tiborga molikdir. Muhammad Husaynning tab'i nazmi borligini aytib, undan bir bayt keltirsa (225-b.), Shohg'arib Mirzo haqida nisbatan kengroq to'xtaladi: «Yana Shohg'arib Mirzo edi, - deb yozadi Bobur Mirzo o'sha asarida,- bukri edi. Agarchi hay'ati yomon edi, tab'i xo'b edi. Agarchi badani notavon edi, kalomi marg'ub edi. «G'aribiy» taxallus qilur edi. Devon ham tartib qilib edi. Turkiy va forsiy she'r aytur edi. ... Otasining zamonida o'q naql qildi. Andin o'g'ul, qiz qolmadi» (224-b.). Bobur Mirzo uchun shaxsning u yoki bu soha uchun qilgan xizmati, o'ziga xos fazilat-u belgilari, ma'lum sohada qo'shgan yangiligi birinchi o'rinda turadi. Muallif ana shu talablar doirasida u yoki bu san'atkor, shoir va tarixiy shaxsga baho beradi. G'aribiy garchi bukri bo'lsa-da, «kalomi marg'ub», Bobur Mirzo uchun o'sha fazilat muhim va shuning uchun u haqda samimiyat bilan mulohaza yuritadi.

«Boburnoma» muallifi Sulton Husayn Boyqaroning shoirlik salohiyatini keng sharhlaydi: «... Tab'i nazmi bor edi. Devon ham tartib qilib edi. Turkiy aytur edi. Taxallusi «Husayniy» edi. Ba'zi baytlari yomon emastur. Vale Mirzoning devoni tamom bir vazndadur, bovujudkim, ham yosh, ham saltanat bila ulug' podshoh edi, kichiklardek qo'chqor saxlab, kabutar saxlab, kabutar o'ynar edi, tovuq ham urushqa solur edi» (222-223-b.). Keltirilgan parchadan ko'rinadiki, «Boburnoma» sohibi Husayn Boyqaro faoliyatiga har tomonlama baho berishga erishgan.

«Boburnoma» o'z muallifi adabiy-tanqidiy qarashlarini o'rganishda bebaho dalillar bera oladi. Shuningdek, unda o'nlab fors-tojik, o'zbektilida hamda har ikki tilda ijod qilib, o'lmas asarlar yaratib qoldiigan shoirlar haqida g'oyat aniq va zarur ma'lumotlarni keltiigan. Masalaning bu jihati «Boburnoma»ning o'zbek va tojik adabiyotshunosligi uchun XV—XVI asr birinchi yarmi adabiyoti tarixini o'rganishda tnuhim manba sifatidagi qimmatini oshiradi. Ikkinchidan, bir qavm,

bir qardosh maqomidagi o`zbek va tojik xalqlari adabiy birodarligi nurli sahifalari sifatida xizmat qiladi.

Masnaviylari. "Mubayyin" va "Volidiya" (tarjima) asarlarida falsafiy va ilohiyot masalalari aks etadi. . "Mubayyin" - din asoslariga bag`ishlangan she`riy risoladir. Bunda o`z davri uchun muhim bo`lgan iqtisodiy masalalar, xususan, soliqlar to`g`risida so`z yurituvchi risoladir. Bu risolani maxsus tekshirgan boburshunos olim S.Azimjonovning ta`kidlanishicha, "Mubayyin" XVI asrda keng tarqalgan soliqlar tizimini bayon qilib qolmay, balki Boburning iqtisodiy bilim darajalarini ham ifoda etadi. O`g`li Humoyunga dasturulamal tarzida yozilgan bu asar keyinchalik keng tarqalib ketgan va ko`pgina o`lkalarda undan foydalanilgan. "Volidiya" naqshbandiy tariqatining peshvosi Xoja Ahrori Valiyning asarining she`riy usulda turkiy tilga tarjimasidir. Ushbu asar tasavvuf va so`fiyona axloq masalalariga bag`ishlangan.

1523-1525 yillarda yozilgan "Muxtasar"da aruz nazariyasi va mumtoz poetikaga doir mulohazalari bayon qilingan. Nisoriy bu asarni "durru gavharga to`la dengiz" deb ta`riflagan. Asarda aruz nazariyasi, o`zbek poetikasi hamda eski o`zbek fonetikasining aruzga munosabati, o`zbek folklori(turkey o`lan, qo`shiq, tarxoniylar) va yozma poeziyasi o`rtasidagi o`zaro ta`sir natijasi sifatida yuzaga kelgan adabiy janrlar, ayrim badiiy tasvir vositalari, ularning o`ziga xos xususiyatlari, muallifning o`zbek, ozarbayjon va fors-tojik adabiyotlarining zabardast namoyandalari ijodi, asarlari haqidagi mulohazalari bayon etilgan.Unda aruzning 21 bahri va undagi 537 vazn tasnif qilingan. Bobur tavil bahri doirasi asosida hosil bo`luvchi ariz va amiq bahrlarini ham qo`shgan. Ular muxtalifa doirasiga kiritilgan. 537 vazndan 280 tasi keng qo`llanilgan, 189tasi muxtare vazndir. Risolada ixcham bayonlilik va mufassal sharhlash uslubi ko`zga tashlanadi.

Bobur 1503-yilda 20 yoshida "Xatti Boburiy"ni kashf qildi. Harbiy bilimga oid "Harb ishi" musiqaga oid asarlar yozdi.

Adabiyotlar

1. Valixo`jayev B. Mumtoz siymolar. T: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2002
2. Vohidov R. Biz bilgan va bilmagan Bobur. Toshkent: «Ma'naviyat», 1999; Yana: "Boburnoma"da Shayx Sa'diy nafasi. Buxoro universiteti ilmiy axborotlari. 2002, 2-son, 17-21-betlar; Yana: Bobur Mirzoning masnu' she'rlari. Buxoro universiteti ilmiy axborotlari. 2003, 2-son, 5-9-betlar.
3. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. Toshkent: «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. 2002. 336-bet.
4. Zahiriddin Muhammad Bobur. Mahrami asror topmadim. Toshkent: «Yozuvchi», 1993, 80 bet. Zahiriddin Muhammad Bobur. Nazm durdonalari. «Sharq» nashriyot-matbaa konsernining bosh tahririyati. Toshkent, 1995, 202 bet; Zahiriddin Muhammad Bobur. Devon. Toshkent: «Fan»-1994, 244 bet.
5. Zahiriddin Muhammad Bobur. Mubayyin. A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. Toshkent-2000, 182 bet.
6. Hasanov S. Boburning «Aruz risolasi» asari. Toshkent: «Fan», 1981, 96 bet